

УДК 811.161.2.378.14 (07)

Мушировська Н. В.

СИТУАТИВНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО СКЛАДНИКА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ

У статті висвітлено зміст і структуру соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності, принципи і шляхи їх формування в процесі вивчення мови фахової галузі студентами вишів, зокрема проаналізовано явище ситуативності у спілкуванні та його врахування в застосуванні текстів, мовленнєвих вправ і завдань. Розглянуто шляхи й методичні прийоми формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності через роботу з текстами професійного, національно-культурного, етикетного спрямування, застосування наочності, моделюючих та ситуативних вправ, виступів і презентацій.

Ключові слова: комунікативна компетентність, соціолінгвістична компетентність, соціокультурна компетентність, комунікативна ситуація, дискурс, контекст спілкування, тональність спілкування, комунікативний реєстр, комунікативна роль, принцип ситуативності.

В статье освещены содержание и структура социолингвистической и социокультурной компетентности, принципы и пути их формирования в процессе изучения языка профессионального общения студентами вузов, в частности, проанализировано явление ситуативности в общении и его учитывания при применении текстов, речевых упражнений и заданий. Рассматриваются пути и методические приемы формирования социолингвистической и социокультурной компетентности через работу с текстами профессионального, национально-культурного, этикетного содержания, применение наглядности, моделирующих и ситуативных упражнений, выступлений и презентаций.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, социолингвистическая компетентность, социокультурная компетентность, коммуникативная ситуация, дискурс, контекст общения, тональность общения, коммуникативный реестр, коммуникативная роль, принцип ситуативности.

The article is devoted to the content and structure of sociolinguistic and sociocultural competence, principles and ways of their formation in the field of learning professional language by students, including analyzes the phenomenon of communication situation and its incorporation in the application of the texts, exercises and speech problems. Background research is that, despite the fact that the search for ways to improve teaching profession language has traditionally pay much attention today, sociolinguistic and socio-cultural features of the language and their importance for professional communication of specialists considered in insufficient way or without emphasizing special attention.

In the context of sociolinguistic and sociocultural competence attention draws to the importance of expanding understanding of the peculiarities of national linguistic culture and behavioral patterns of native speakers, regional differences, draw attention to geographic values of linguistic material, paraverbal and non-verbal aspects of communication, idioms, expressions of etiquette that helps produce professional language skills, deepening language education and increase the linguistic culture.

Ways and instructional techniques forming sociolinguistic and sociocultural competence consist in working texts with professional, cultural and etiquette direction, audio and videos, applying visibility, simulation and situational exercises, speeches and presentations.

Keywords: communicative competence, sociolinguistic competence, sociocultural competence, communicative situation, discourse, context of communication, the tone of communication, communicative register, communicative role, situational principle.

Сучасне осмислення завдань мовної освіти, опанування професійно орієнтованої української мови у ВНЗ позначене актуалізацією вдосконалення не лише лінгвістичної, а й комунікативної, соціолінгвістичної та соціокультурної компетентностей, що забезпечують комфортне існування людини в колективі, реалізацію її комунікативних потреб у процесі професійної та повсякденної комунікації. Це пов'язано не лише з опануванням основних мовних і мовленнєвих відомостей, а й із засвоєнням позамовної інформації, необхідної для адекватного спілкування та взаєморозуміння.

Стаття присвячена проблемі формування комунікативної, соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності мовця шляхом актуалізації ситуації спілкування. Об'єкт дослідження – соціолінгвістична й соціокультурна компетентність як компонент комунікативної мовленнєвої компетентності, що виявляється в ситуаціях ділового, професійного спілкування.

Мета статті – дати теоретичне обґрунтування структури соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності, довести важливість соціолінгвістичної та соціокультурної компетентності у процесі навчання про-

фесійної української мови, що уможливує подолання комунікативних бар'єрів, визначення системи прийомів для формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетенції під час вивчення мови професійного спілкування.

У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників сформульовані основні теоретичні принципи щодо вивчення проблеми. Поняття мовної особистості імпліцитно було представлено у працях В. Вундта, О. Потебні, Г. Штейнталя, відповідний термін був уведений В. Виноградовим. Розроблення проблеми мовної особистості належить Г. Богіну, Ю. Караулову, О. Леонтьєву, Д. Леонтьєву та ін. Поняття компетенції розглядали такі вчені, як Л. Бахман М. Кенел, Р. П. Мільруд, А. Палмер М. Свейн, Д. Хаймс, Н. Хомський (увів це поняття в лінгвістику) та ін. Ф. І. Буслаєв, І. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, Е. Сепір та Б. Уорф заклали підґрунтя лінгвокультурологічного підходу до вивчення мови, встановивши безпосередню пов'язаність мови і культури, що доводить важливість соціокультурної компетенції в процесі комунікації. На соціокультурний аспект навчання мов вказує І. А. Воробйова, оскільки міжкультурному спілкуванню сприяє не тільки знання мови, а й засвоєння культури та норм і стереотипів поведінки, закорінених в національних традиціях і звичаях. Є. І. Пассов наголошує на суб'єктивних та об'єктивних факторах, що характеризують мовні ситуації в безпосередньому спілкуванні, які й варто враховувати під час формування соціолінгвістичної компетенції мовця. Основи теорії комунікації, її складники та окремі аспекти описані в працях Ф. Бацевича, Г. Почепцова, О. Селіванової.

Вихідним пунктом для аналізу змісту й структури соціокультурної та соціолінгвістичної компетенції є *комунікація* – цілеспрямований процес передачі інформації або обміну нею між двома і більше сутностями, а також їхнього впливу за допомогою певної семіотичної системи. Інформаційний обмін передбачає передачу різних змістів повідомлення: поняттєво-логічного, оцінного, емотивного, експресивного, стилістичного, прагматичного і т. ін. – і спонукає до певної дії у відповідь [11, с. 28].

Ф. Бацевич трактує спілкування як сукупність зв'язків і взаємодій людей, суспільств, суб'єктів (класів, груп, особистостей), у яких відбувається обмін інформацією, уміннями, навичками та результатами діяльності [2, с. 27]. За О. Селівановою, «спілкування як цілеспрямований, соціально зумовлений процес обміну інформацією між людьми в різних сферах їхньої пізнавально-трудова та творчої діяльності, який реалізується переважно за допомогою вербальних засобів, розглядають на трьох рівнях: *комунікативному*, що враховує кодову систему мови, культурні традиції комунікативної поведінки; *інтерактивному*, орієнтованому на особистісні характеристики комунікантів, їхні цілі, стратегії, програму адресованості, взаємодію; *перцептивному*, що полягає у взаємному пізнанні та зближенні людей, формуванні вмінь керування сприйняттям, у відчутті настроїв партнерів, розумінні психологічних ефектів сприйняття, здатності їхньої корекції та зміни тощо» [11, с. 32]. О. Горошкіна зазначає, що слід розглядати мовленнєву комунікацію як вияв спілкування в конкретних життєвих ситуаціях з використанням мови в її потенційних соціолінгвістичних і стилістичних варіантах, у широкому дискурсному аспекті, оскільки комунікація завжди занурена в контекст. Отже, здатність організувати мовленнєве спілкування відповідно до комунікативної ситуації, соціальних норм поведінки й соціального статусу комунікантів свідчить про сформованість соціолінгвістичної компетенції [5, с. 184].

Поняття компетенції висвітлене в науковій літературі у зв'язку з поняттям *мовної особистості*. Компетенції є сумою знань, умінь та характерних рис особистості, що дозволяють їй виконувати певні дії. Серед них – загальні компетенції, які не є специфічними для мовлення, але необхідні для будь-якого роду діяльності, зокрема й мовленнєвої, та комунікативні мовні компетенції, які забезпечують людині можливість діяти, застосовуючи специфічні лінгвістичні засоби. Усі компетенції формуються й удосконалюються паралельно, повсякчас, безперервно, як у навчанні, так і поза ним, творяться усім життям людини [7, с. 312].

Комунікативна компетенція є складним, системним утворенням. У структурі комунікативної компетенції на основі різних підходів, узагальнених дослідниками, виділяють певні її складники.

<p>М. Кенел, М. Свейн</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) <i>дискурсивна компетенція</i> – здатність поєднувати окремі речення у зв'язне усне або письмове повідомлення, дискурс, використовуючи для цього різноманітні синтаксичні та семантичні засоби когезії; 2) <i>соціолінгвістична компетенція</i> – здатність розуміти і продукувати словосполучення та речення з такою формою й таким значенням, які відповідають певному соціолінгвістичному контекстові ілокутивного акту комунікації; (ілокутивний акт – втілення у висловлюванні, породжуваному в ході мовлення, певної комунікативної мети; цілеспрямованість; функція впливу на співрозмовника); 3) <i>стратегічна компетенція</i> – здатність ефективно брати участь у спілкуванні, обираючи для цього правильну стратегію дискурсу, якщо комунікації загрожує розрив через шум, недостатню компетенцію та ін., а також адекватну стратегію для підвищення ефективності комунікації; 4) <i>лінгвістична компетенція</i> – здатність розуміти й продукувати вивчені або аналогічні їм висловлення, а також потенційна здатність розуміти нові висловлення.
-------------------------------	---

Л. Бахман, А. Палмер	1) <i>лінгвістична компетенція</i> – (складається з організаційної, прагматичної, функційної та соціолінгвістичної компетенції); 2) <i>стратегічна компетенція</i> ; 3) <i>психомоторні вміння, когнітивні процеси</i> . Пізніше Л. Бахман додав ще ілокутивну компетенцію – здатність належним чином формувати ілокутивний (мовний) акт (попросити щось, запросити, проінформувати когось) відповідно до ситуації спілкування.
Н. Гез	1) <i>вербально-комунікативна компетенція</i> ; 2) <i>лінгвістична компетенція</i> ; 3) <i>вербально-когнітивна компетенція</i> ; 4) <i>метакомунікативна компетенція</i> .
В. Коккотта	1) <i>фонологічна компетенція</i> ; 2) <i>лексико-граматична компетенція</i> ; 3) <i>соціолінгвістична компетенція</i> ; 4) <i>країнознавчі знання, навички й уміння</i> , забезпечені дискурсивною, ілокутивною та стратегічною компетенціями.
В. Топалова	1) <i>країнознавча компетенція</i> ; 2) <i>соціолінгвістична компетенція</i> ; 3) <i>лінгвістична компетенція</i> ; 4) <i>дискурсивна компетенція</i> ; 5) <i>стратегічна компетенція</i> ; 6) <i>ілокутивна компетенція</i> .

[7, с. 313].

Повний склад компетенцій (загальних і комунікативних) представлено в такому вигляді:

Загальні компетенції	Комунікативні мовленнєві компетенції
<p><i>Декларативні знання :</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – знання світу; – соціокультурні знання; – міжкультурне усвідомлення; <p><i>Уміння та навички :</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – практичні вміння та здібності; – міжкультурні вміння та навички <p><i>«Компетенція існування»</i></p> <p><i>Уміння вчитись :</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – мовна і комунікативна свідомість; – загальні фонетичні здібності та вміння/навички; – уміння вчитись; – евристичні знання. 	<p><i>Лінгвістичні компетенції:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – лексична компетенція; – граматична компетенція; – семантична компетенція; – фонологічна компетенція; – орфографічна компетенція; – орфоепічна компетенція <p><i>Соціолінгвістична компетенція:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – лінгвістичні маркери соціальних стосунків; – правила ввічливості; – вирази народної мудрості; – реєстрові відмінності – діалект і акцент. <p><i>Прагматична компетенція:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – дискурсивна компетенція; – функційна компетенція;

[7, с. 314].

Наведені моделі свідчать про те, що комунікативна компетенція передбачає володіння широким спектром різноманітних видів компетенції, серед яких, зокрема, соціолінгвістична та соціокультурна компетенція, які є запорукою ефективного спілкування. Соціокультурна та соціолінгвістична компетенція – це знання й уміння використовувати у спілкуванні й пізнанні соціокультурні й соціолінгвістичні реалії. Основним об'єктом є фонові знання носіїв мови, їхня вербальна та невербальна поведінка в актах комунікації, їхня культура в загальному сенсі.

У зв'язку з *соціолінгвістичною компетенцією* важливо окреслити об'єкт соціолінгвістики, яка вивчає зв'язок між мовою та фактами соціального життя, активні процеси в розвитку мови під впливом екстралінгвальних факторів [7, с. 314]. *Соціолінгвістика* – розділ мовознавства, що вивчає обумовленість мовних явищ і мовних одиниць соціальними факторами: з одного боку, умовами комунікації (місцем, часом, учасниками, цілями і т.д.), а з іншого боку, звичаями, традиціями, особливостями суспільного та культурного життя колективу, що говорить. Соціолінгвістика розглядає мовні явища, на які великий вплив здійснюють фактори соціальної організації (стать, належність до однієї з груп за віком, соціальним статусом, станом здоров'я, заняттями, професією та ремеслом, етнічною групою, законом, сферою спілкування – політика, новини, медіа, журналістика тощо), також компоненти соціального контексту, які також впливають на мову, її застосування та розуміння (вірування, наука, релігія, мораль, поняття загальної прийнятності, політична коректність, тенденції моди у використанні мови, освіта комунікан-

тів, соціальна ситуація: робота – дозвілля, ступінь неформальності, намір та ціль, стереотипи). Ці фактори засвідчують і пояснюють взаємодію мови й суспільства.

Визначення соціолінгвістичної компетенції дали М. Кенел та М. Свейн. На думку дослідників, соціолінгвістична компетенція є прагматичним компонентом комунікативної компетенції, що віддзеркалює функційні та соціальні характеристики використання мови. М. Халідей зараховує соціолінгвістичну компетенцію до семантичної (поняття, концепції та ін.) і до прагматичної сфери (діяльність, мовленнєві акти та ін.) [5, с. 184]. Соціолінгвістична компетенція – це здатність здійснювати вибір мовних форм, використовувати і перетворювати їх відповідно до контексту. Соціолінгвістична компетенція пов'язана зі знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови, отже, вона пов'язана з лінгвістичними маркерами соціальних стосунків, правилами ввічливості, виразами народної мудрості, відмінностями у реєстрах мовлення, діалектами та акцентами [7, с. 314].

Розглянемо категорії, пов'язані як із соціальним контекстом, так і з умовами спілкування, обізнаність із якими дозволить провадити більш ефективно професійну комунікацію. Характеризуючи основні параметри комунікації, важливі з методичного погляду формування комунікативної компетентності, слід зазначити, що, згідно з О. Селівановою, *за параметром кількості учасників* розмежовують комунікацію: внутрішню (розмову із самим собою), міжособистісну (спілкування двох осіб), комунікацію малих груп (розмову 3–5 осіб), масову (більше 1000 учасників) є 20–100 осіб), організаційну (у ній беруть участь понад 100 до 1000 осіб), публічну (учасниками є 20–100 осіб), організаційну (у ній беруть участь понад 100 до 1000 осіб), масову (більше 1000 учасників). *За можливістю інверсування комунікативних ролей* у вербальній комунікації виокремлюють монолог і діалог / полілог. *За сферою спілкування* розрізняють комунікацію наукову, політичну, релігійну (конфесійну), побутову, ділову, навчальну, спортивну, юридичну, військову, медичну, виховну й інші типи. Створення повного переліку сфер спілкування є практично неможливим.

Функційний параметр зумовлює поділ вербальної комунікації на інформативну (передачу інформації), афективно-оцінну (вираження почуттів, оцінок, емоцій адресантом стосовно адресата), рекреативну (спілкування з метою розваги), переконувальну (спрямовану на стимулювання якоїсь дії), ритуальну (соціально усталені комунікативні дії з дотриманням певних норм) та ін.

За способом соціалізації виокремлюють інституційну й неінституційну комунікацію: перша регламентована відповідними інститутами суспільства, наприклад, владним, правовим, охорони здоров'я, освіти та ін., друга залежить від співвідношення особистісних статусів комунікантів і подібна до класифікації спілкування за мірою офіційності або формальності: формальне відбувається у формальних комунікативних ситуаціях інституційного типу й передбачає чіткість ситуаційних ролей, дотримання статусних норм, неформальне не потребує регламентованості ролей і норм, хоч навіть у родині комунікативні ролі є регламентованими і певним чином унормованими.

У науковій літературі наявні також диференціації комунікації (спілкування) залежно *від форми* на закриту (світську), відкриту (розмову друзів, ділових партнерів) і мішану (асиметричну, коли один із співрозмовників дотримується правил закритого спілкування, інший – відкритого, приміром, керівник і підлеглий); *за параметром вияву особистості* – на знеособлене, особистісне та глибоке спілкування: перше позбавляє людину індивідуальності, друге та третє відмінні за глибиною вияву особистості. *За тривалістю* комунікацію поділяють на постійну, періодичну, короткотривалу й довготривалу. *За співвідношенням форми та змісту* спілкування може бути прямим (буквальним) і непрямим (натяком, завуальованим висловленням). *За параметром належності учасників комунікації до різних культур* виокремлюють монокультурну й міжкультурну комунікацію [11, с. 36–38].

Одним із понять теорії комунікації є також *дискурс*. Дискурс у широкому розумінні розглядають за традицією як мовлення. Під впливом теорії мовленнєвих актів, лінгвопрагматики, когнітивної лінгвістики аналіз дискурсу отримав функційне спрямування, а дискурс почали розглядати як комунікативну подію, ситуацію, що інтегрує текст із іншими її складниками, зокрема, екстралінгвальними, соціальними й референційними чинниками (обставинами, часом, простором комунікації), когнітивними та психологічними чинниками, які опосередковують взаємодію учасників спілкування, їхні мотиви, цілі та стратегії. Ототожнення дискурсу в цьому значенні з комунікативною ситуацією в системній організації всіх її складників визначає склад його визначальних рис [11].

Тип дискурсу за сферою спілкування характеризується комплексом не лише мовних ознак, а й особливостями статусу комунікантів, їхньої інтеракції, специфікою інтенційно-стратегічної та інтерпретаційної програм адресанта й адресата, ситуативно-контекстуальних параметрів тощо. У літературі розрізняють: політичний дискурс, юридичний дискурс, науковий дискурс, мас-медійний дискурс, педагогічний дискурс, рекламний дискурс, релігійний дискурс, побутовий дискурс, художній дискурс, спортивно-ігровий дискурс, військовий дискурс. Кожний тип дискурсу за сферою спілкування має власну жанрову систему. Наприклад, жанрами політичного дискурсу послідовно від максимальної неформальності до максимальної інституційності, офіційності спілкування є: неофіційні розмови, анекдоти, чутки; листівки самвидаву, графіті; телеграми й листи громадян політикам чи організаціям; прес-конференції; публічні політичні дискусії; публічні політичні виступи, промови; закони, укази й інші політичні документи; міжнародні перемовини, офіційні зустрічі [2].

Важливим поняттям, яке розглядають у контексті соціолінгвістики і неодмінно враховують у стереотипах ділового професійного спілкування є *гендерні стереотипи* – стійкі уявлення про риси, якості, можливості і поведінку статей, тісно пов'язані з гендерними ролями, закріпленими через систему

культурних норм функційними спеціалізаціями чоловіка і жінки у суспільстві [2, с.112]. Стереотипи поведінки статей закладені в багатьох етикетних ситуаціях.

Соціолінгвістична компетентність враховує здатність розпізнавати лінгвістичні маркери, наприклад: соціальних класів, регіонального походження, національного походження, етнічної належності, професійної групи, серед яких – лексичні, граматичні, фонетичні особливості мовлення, вокальні характеристики, паралінгвістичні засоби і мова тіла.

Потребує конкретизації поняття *тональності спілкування* (Ф. Бацевич), до якої належать паравербальні і невербальні засоби спілкування [2, с. 209–210]. *Паравербальні* (проксеміка, тон, гучність, швидкість, паузи) *засоби мови* постійно супроводжують комунікацію, але відрізняються в різних суспільних і етнічних групах, ситуаціях, необізнаність у яких може спричинити комунікативний бар'єр. Важливою для спілкування є, зокрема, *дистанція*, що виявляється оптимальною для комунікації, і в різних ситуаціях спілкування змінюється: а) інтимна зона (від 15 до 46 см) – дистанція між людьми, що перебувають у тісному емоційному контакті (подружжя, мати й дитина); б) особиста зона (від 46 см до 1,2 м) – відстань руки, протягнутої для рукостискання, що оптимальна в розмові з товаришем; в) зона соціального спілкування (від 1,2 м до 3,6 м) – відстань найбільш прийнятна для соціально-побутового й ділового спілкування (з колегами тощо); г) суспільна зона (від 3,6 м і більше). Цілком очевидно, що для ефективного спілкування необхідно слідувати правилам дистанції між співрозмовниками і зберігати доречно у певній ситуації відстань.

Успішними комунікантами зазвичай є ті, хто вміє використовувати елементи парамови для того, щоб передати емоційні та інтелектуальні значення своїх повідомлень, знає, як використовувати *вокальні особливості* (тон, гучність, швидкість, паузи), щоб сприяти слухачам у розумінні змісту й настрою.

Кінесика – мова рухів тіла, зовнішнього вигляду комуніканта, його пози, жестів – є важливим елементом спілкування. Жести класифікують за їх функціями на жести-симптоми – експресивні знаки самовираження, жести-регулятори, які реалізують регулятивно-комунікативну, спонукальну функцію, жести-інформатори, що несуть інформацію про предмет. Комуніканту необхідно знати і враховувати свої індивідуальні особливості: стримувати прояви агресії, гарячкості, контролювати жести невпевненості чи непоступливості. Жести зближують мовця зі слухачами, але надумані, вони можуть, навпаки, призвести до повного розриву зв'язку зі слухачами, викликати подив. Ще один засіб невербальної комунікації – *міміка* – рухи (чи статичний вираз) м'язів обличчя, які виражають внутрішній емоційний стан людини. Психологи вбачають основну відмінність невербальної інформації в тому, що вона адресована емоційно-образній сфері людини, її підсвідомості, на відміну від слова, зверненого до свідомості людини, його раціонально-логічної сфери. Оволодіння особистістю уміннями підсилювати дієвість мовлення позамовними засобами виразності та розкодовувати невербальну інформацію мови є однією з важливих соціолінгвістичних навичок і умовою ефективності спілкування.

Соціокультурна компетенція містить лінгвокраєзнавчі, лінгвокраїнознавчі та лінгвополікультурні знання, уміння співвідносити мовні засоби з мовленнєвою ситуацією шляхом засвоєння відповідних фреймів, уміння організувати мовленнєве спілкування з урахуванням соціальних норм поведінки (внутрішньокультурних, міжкультурних) [5, с. 187]. Вони утворюють фонові знання комуніканта і реципієнта. До фонових знань належать пов'язані зі словами певної мови відомості культурного, матеріально-історичного, географічного характеру, уявлення про побут, традиції, звичаї.

Лінгвокраїнознавчу компетенцію формують шляхом спеціально дібраних текстуальних матеріалів та інтеграції з іншими гуманітарними дисциплінами. О. Горюшкіна великого значення у формуванні соціокультурної компетентності надає роботі з текстом, оскільки це засіб формування ціннісних орієнтацій, комунікативної, мовної, соціокультурної компетенцій, джерело інформації, об'єкт розуміння й вивчення [5, с. 184]. Використання матеріалів культурологічного спрямування формує ціннісні, етичні й логічні параметри особистості, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмета, розширює знання про національний характер, суспільно-державний устрій, історико-культурний досвід України, здобутки в галузі освіти, культури, про особливості побуту, традиції, звичаї, відомості про особливості розвитку націй, народностей загалом. Сюди зазвичай зараховують знання мовних одиниць із національно-культурним компонентом семантики та вміння використовувати відповідно до соціально-мовленнєвої ситуації фразеологізми, усталені етикетні вислови, безеквівалентну лексику (топоніми, назви об'єктів фізичної географії, назви складових частин країни (регіонів), назви міст, вулиць, антропоніми, етнографічні реалії, звичаї та традиції, свята, суспільно-політичні реалії, реалії системи освіти, культури, мистецтва та їх діячів, засобів масової інформації). Сьогодні можна спостерігати, що важливим складником професійної мовної і загальної культури є графіті, написи на одязі, висловлювання-кліше в мас-медіа, таблички на робочих місцях, постери. Ознайомлення з певними реаліями відбувається шляхом читання текстів, різноманітних автентичних документів (офіційних та особистих листів, афіш, програм, газетних і журнальних статей, надписів на постерах тощо). Дидактичні завдання можна вирішувати через вирази народної мудрості, що є важливим складником народної культури, ідіоми, цитування.

Щодо складу соціолінгвістичної компетенції, уваги потребують *етикетні формули спілкування*. Мовленнєвий етикет пов'язаний з національною своєрідністю формул, часто безеквівалентних, зі звичаями та ритуалами того чи того народу. Він є складовою частиною фонових знань мовців і потребує певних попередніх відомостей для правильної реалізації. Мовна форма вираження цих формул, їх поширеність, ситуації спілкування, у яких така модель поведінки є доречною або обов'язковою з погляду

прийнятих у суспільстві норм, соціальні характеристики комунікантів, які можуть застосовувати певну модель, оцінні моменти, а також характер впливу на поведінку адресата, який мовець намагається здійснити, значно відрізняються.

Важливим є дотримання правил ввічливості, що зумовлюють одну з найважливіших причин відмови від прямого застосування висловлювань відповідно до вимог, рівня спілкування, прийнятих мети або напрямку комунікації. Розрізняють *позитивну ввічливість* (зацікавлення, питання про життя, здоров'я, обмін враженнями, інтересами, вираження захоплення, милування, вдячності, побажання, висловлення запрошень, гостинності) та *негативну ввічливість* (уникнення загрозливого ставлення, догматизму, прямих наказів тощо, вираження жалю, виправлення, суперечності, заборони тощо). *Неввічливість* (на вмисне ігнорування правил ввічливості виявляється через різкість, надмірну відвертість, вираження зневаги, відрази, різко виражене невдоволення та дорікання, неприхований гнів, нетерпіння, демонстрацію зверхності).

Лінгвістичні маркери соціальних стосунків відрізняються залежно від таких чинників: відповідний статус, близькість стосунків, реєстр мовлення і т.д. Згідно з визначенням Ф. Бацевича, *реєстр* – це різновид дискурсу (тексту), сформований під впливом ситуативного *контексту* в спілкуванні соціалізованих особистостей; реалізація дискурсу (тексту) в конкретній конситуації спілкування, в основі якої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування [2, с. 205]. У вживанні етикетних формул і зовнішніх ідентифікаторів у процесі професійного спілкування термін «реєстр» використовують для позначення систематичних відмінностей між різними варіантами мови у вживанні її в різних контекстах, що реалізовані на рівнях формальності (офіційний, формальний, нейтральний, неформальний, фамільярний).

Це можна простежити у: 1) вживанні та виборі привітань: під час зустрічі (добрий день, доброго дня, доброго ранку, добридень, доброго здоров'я, вітаю, привіт, моє шанування, Христос Воскрес, слава Україні); під час знайомства (будьмо знайомі, дозвольте відрекомендуватися, радий знайомству з Вами, дуже приємно); під час прощання (до побачення, на все добре, хай щастить, до зустрічі, прощай, бувай); 2) у вживанні та виборі форм звертання: офіційна (високоповажний пане Президенте, глибокоповажні пані та панове, Ваша святосте); формальна (пан, пані, панове, добродію, громадянко, друзі, товариство, пане професоре, Дмитре Петровичу); неформальна форма, лише ім'я (Ольго, Богдане); фамільярна (дорога, люба, рідна, моє сонечко); образлива (нездара, негідник, ледар); 3) вступі до розмови (прошу вибачити, вибачте, перепрошую, скажіть, будь ласка, чи можна Вас запитати, слухай) тощо.

Компоненти соціолінгвістичної і соціокультурної компетентності як цілісної системи взаємозв'язані, між ними складно встановити чітку межу. З метою їх формування у процесі оволодіння українським професійним мовленням необхідно створити такі умови навчання, які б відтворювали процес реального спілкування, слугували механізмом соціальної взаємодії та сприяли засвоєнню норм і моделей мовленевого спілкування, притаманних соціуму країни.

Комунікація є процесуальним явищем, а субстанціональний характер їй надає поняття *комунікативної ситуації*. Комунікативна ситуація є онтологічною формою організації комунікативного процесу, яка характеризується замкненістю, цілісністю, і системністю, діяльнісною динамічністю [11, с. 39].

Ситуативність як принцип у загальних рисах передбачає навчання мови на основі та з допомогою ситуацій. Для того, щоб навчити мови як засобу спілкування в різних професійних ситуаціях, потрібно створювати атмосферу реального спілкування, налагодити зв'язок навчання з життям, активно застосовувати мовлення в невимушених ситуаціях, враховуючи компоненти *ситуативної позиції* та взаємовідносини між комунікантами, жарново-стильову природу дискурсу. З метою формування соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції в змісті вправ слід представити ситуації, у яких можуть перебувати мовці, зокрема збори трудового колективу, привітання з ювілеєм, обговорення питання під час наради, презентація і виступ на конференції, діалог керівника з підлеглим, роботодавця з пошукувачем роботи тощо.

Ситуація – це динамічна система взаємовідносин між комунікантами, яка завдяки їй відбиттю у свідомості породжує особистісну потребу в цілеспрямованій діяльності та живить цю діяльність. Розглядаючи комунікативну ситуацію, розрізняють обов'язкові ступені акту спілкування: мотив і готовність до спілкування, зав'язку, стимулювання та підтримування, взаємодію, динаміку спілкування, зупинку спілкування.

Для визначення ситуації як системи взаємовідносин між комунікантами необхідно знати, які ці взаємовідносини. *Комунікативний статус* впливає на перебіг комунікації, на тип комунікативної взаємодії (кооперативний та конфліктний), на вибір мовних засобів і взаємопов'язаний зі зразками й типами дискурсу, намірами, стратегіями й обставинами спілкування тощо. Комунікативний статус – комунікативні норми, права й обов'язки учасника комунікації, визначені сукупністю *ролей*: а) статусної як відносно постійної ознаки комуніканта, яку він отримує від народження і яка визначає його комунікативну поведінку (наприклад, належність до певних статі, віросповідання, етносу); б) позиційної, що відповідає місцю людини в суспільстві (професії, соціальному статусу) і детермінує його комунікативну поведінку; в) ситуаційної, яка є варіативною й залежить від конкретної ситуації (покупець, пасажир, керівник, підлеглий, пацієнт, друг, жертва, кривдник і т. ін.) [11, с. 100]. Дослідники вважають, що комунікативний статус може бути жорстким (фіксованим) і варіативним (мобільним залежно від ролей комунікантів і їхнього прагнення до співпраці), однак, насамперед, фіксованими й мобільними є лише ролі комунікантів.

Комунікативні ролі поділяють на стандартні (нормативні для відповідної комунікативної ситуації), ненормативні (що призводять до конфлікту й конфронтації) та ініціативні (ігрові ролі, образи, які людина свідомо створює для досягнення певної мети, наприклад, прохач, жебрак, «крутий» і т. ін.). Ініціативна роль може бути короткотривалою й довготривалою. Ініціативну довготривалу роль називають іміджем, що використовують для досягнення мети, самопрезентації, підтримки інтересу, уваги до себе тощо [11, с. 101].

Під час створення ситуацій мовного спілкування соціальний статус та взаємовідносини, зумовлені ним, можуть стати домінуючими залежно від характеру спілкування суб'єктів як представників соціальних спільнот і завдань, що стоять перед ними: обговорення прав та обов'язків громадян, зустрічі спеціалістів і конференції, бесіди про справочинство.

Прагматичний підхід уможливив проектування типів мовних особистостей на комунікативну взаємодію. Розрізняють три такі різновиди: *гармонійний*, *конфліктний* та *імпульсивний* [11, с. 106]. Кожен із цих різновидів має певні особливості мовлення. Подібна типологія дає змогу встановити стилі спілкування залежно від орієнтації на співрозмовника: домінуючий (переваги над співрозмовником); драматичний (використання драматичних ефектів); агресивний, заспокійливий, вражаючий, точний, надихаючий, уважний, дружній, відкритий [11, с. 106]. Слід звертати увагу на взаємовідносини, котрі формуються в самій діяльності, у процесі інтеракції співрозмовників та реалізації будь-яких її форм, які можуть мати характер незалежності, координації, субординації, взаємодопомоги, взаємостимуляції, підтримки, обміну досвідом, солідарності, кооперації, довіри, вибагливості, співробітництва, опору, створення перешкод, відкритої протидії, ігнорування, товариського змагання, суперництва, ворожої конкуренції і конфронтації.

У процесі навчання ситуація як система взаємовідносин створюється як результат цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, позначених поняттям *ситуативної позиції*. Ситуативна позиція являє собою інтеграцію об'єктивних і суб'єктивних компонентів спілкування. До компонентів ситуативної позиції, які є елементами реального процесу спілкування, можна зарахувати такі складники: галузь діяльності, форма діяльності, предмет дискусії, подія, місце, час, наявність третіх осіб, зовнішні дані, соціальний статус, мовний статус, взаємовідносини, що становлять об'єктивний бік ситуативної позиції, світогляд, моральні якості, вольові якості, почуття, інтереси, інтеракційна роль, міжособистісна роль, знання, досвід, стан перед початком спілкування, комунікативне завдання. За допомогою певних компонентів ситуативної позиції, що лежать в основі відповідних видів взаємовідносин, можна скласти *прогнозуючі карти ситуативних позицій*, які слугуватимуть для створення ситуацій певного виду в навчальному процесі.

Визначивши значення, склад соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції, можна конкретизувати систему прийомів і дидактичне забезпечення методики їх формування, зокрема: а) бесіда про особливості маркерів соціальних стосунків, уживання висловів народної мудрості у функційних стилях, про регістри мовлення, діалекти і соціолекти; б) читання текстів, які містять інформацію соціокультурного змісту; в) аудіювання матеріалів, перегляд відео, що ілюструють уживання в мовленні маркерів соціальних стосунків, відмінності регістрів мовлення, мовні й мовленнєві особливості діалектів і соціолектів, г) використання допоміжних актуальних засобів навчання – інтернет-ресурсів, автентичних документів, карток для самостійної, парної, індивідуальної, групової роботи; д) виконання спеціальних вправ для формування соціолінгвістичної і соціокультурної компетенції, тестові завдання (на заповнення пропусків, вибору, структурування), ситуативно-моделювальні вправи, рольові ігри, діалоги, вправи на ідентифікацію, диференціацію, трансформацію, підстановку, реплікування, складання текстів, самостійний пошук і добір матеріалів про соціолінгвістичну і соціокультурну компетенцію, проектна робота, створення портфоліо з діловодства, написання рефератів, статей, доповідей відповідного змісту та виголошення виступів, демонстрація постерів, моделювання презентацій.

Таким чином, кінцевим результатом опанування знань професійної мови має бути їх функційність. Проаналізувавши роль соціолінгвістичного та соціокультурного компоненту в процесі комунікації, можна стверджувати, що одним із засобів навчання професійної мови має бути ситуативність, яка передбачає моделювання різних ситуацій для подальшого їх використання у сферах професійного спілкування, зокрема, в науці, педагогіці, культурі. Перспективи втілення в навчальний процес завдань формування соціолінгвістичної та соціокультурної компетенцій полягають у розробці навчально-методичного комплексу з урахуванням означених прийомів та видів робіт.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Категорії комунікативної лінгвістики: спроба визначення / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 25–33.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 342 с.
3. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання для розвитку зв'язного мовлення / П. І. Білоусенко // Вивчаємо українську мову і літературу. – 2009. – № 8 (березень). – С. 6–12.
4. Голуб Н. Мовленнєві жанри на уроці української мови у 8-9 класі / Н. Голуб // Українська мова і література в школі. – 2015. – № 1. – С. 13–18.

5. Горошкіна О. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів / О. Горошкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 183–189.
6. Данилова О. П. Роль ситуативно-модельюючих завдань у формуванні мовленнєвої культури учнів / О. П. Данилова // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – №10 (квітень). – С. 2–7.
7. Ковбанюк М. Формування соціолінгвістичної компетенції (СКЛ) як складника комунікативної мовної компетенції / М. Ковбанюк // Наукові записки. Серія: Філологічні науки – 2011 – Випуск 86. – С. 311–319.
8. Кочеджі В. Ситуативні завдання з розвитку зв'язного мовлення в школі / В. Кочеджі // Сучасна школа України. – 2009. – № 4 (квітень). – С. 33–34.
9. Макаренко В. Реалізація культурологічного принципу навчання української мови у 5-7 класах / В. Макаренко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 4. – С. 35–38.
10. Подлевська Н. Ситуативно-діяльнісні завдання на уроках рідної мови як спосіб формування культури спілкування в учнів 5 класу / Н. Подлевська // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 1. – С. 11–17.
11. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : Підручник / О. О. Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.
12. Станкевич Н. Навчально-мовленнєва ситуація у діалогічному мовленні : стратегія моделювання / Н. Станкевич // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2010. – Вип. 5. – С. 53–60.
13. Ярмолюк А. В. Формування соціокультурної компетенції старшокласників на уроках української мови / А. В. Ярмолюк // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 5 (II Бугайківські читання). – С. 134–136.